
ТОПОРЕНКО О.,
аспірант, кафедра педагогіки і
менеджменту освіти,
Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль, Україна

ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ГЕНДЕРНОГО ПІДХОДУ НА УРОКАХ ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

У статті розглянуто проблеми та перспективи впровадження гендерного підходу у дисципліну «Захист Вітчизни».
Проаналізовано нормативно-правове регулювання поділу класів за статевим принципом, основні проблеми та перспективи удосконалення системи первинної військової підготовки учнів та учениць старших класів у середній загальноосвітній школі.
Здійснено теоретичне обґрунтування особливостей змісту, умов проектування та реалізації гендерного підходу в дисципліні «Захист Вітчизни».

Ключові слова: «Захист Вітчизни», «Основи медичних знань», гендер, гендерний підхід, патріархальність, гендерні стереотипи.

В статье рассмотрены проблемы и перспективы внедрения гендерного подхода в дисциплине «Защита Отечества».
Проанализировано нормативно-правовое регулирование разделения классов по половому принципу, основные проблемы и перспективы совершенствования системы первичной военной подготовки учеников и учениц старших классов в средней общеобразовательной школе. Осуществлено теоретическое обоснование особенностей содержания, условий проектирования и реализации гендерного подхода в дисциплине «Защита Отечества».

Ключевые слова: «Защита Отечества», «Основы медицинских знаний», гендер, гендерный подход, патриархальность, гендерные стереотипы.

The article investigates the concepts of gender approach in military training in high school. The author analyses problems and prospects of promoting gender approach and gender equality in the disciplines such as «National defense» for boys and «Bases of the medical knowledge» for girls. Article says about importance and prospects of developing gender approach in military training that can allow us to take into account abilities, possibilities and educational demands of female and male representatives. The role of a modern educational institution in creating gender self awareness of subjects in military education is examined. The basic trends in the educational process which are taught in educational institutions are characterised. The list of legal instruments is posted in the field of basic military education in high school. Arguments that study the curriculum «Bases of the medical knowledge» studied by boys and «National defense» studied by girls is a possible and necessary condition of the pedagogical process of the shaping military-patriotic and conscious competence of the future defenders of the own nation and country. The results of the theoretical study of the gender dimension of social representations about the civic roles of boys and girls in military-patriotic activities are shown.

Key words: *bases of the medical knowledge, national defense, pedagogical process, gender approach in education, gender stereotypes.*

Постановка проблеми. Події в Криму та на Сході України у період з 2014-2015 рр. переконливо засвідчили нагальну необхідність здорової мілітаризації українського суспільства. Вони продемонстрували, що стан справ, як в українському війську, так і у системі освіти перебуває у вкрай негативному становищі. Роками знищувана система національно-патріотичного виховання, поряд з українською національною культурою, на сьогодні, починає займати провідні місця у списку пріоритетів державної політики. Дані трансформаційні процеси потребують докорінних системних змін у традиційних сферах формування патріотично налаштованої особистості, головними з яких є викладання предметів відповідного спрямування та проведення військово-патріотич-

них заходів. Головною, у цьому плані, є дисципліна – «Захист Вітчизни», яка, через війну на Сході країни, перетворилась у свідомості людей із сумнозвісної «допризовної підготовки» на «Захист Вітчизни», захист власної Батьківщини - України. Разом з тим, поряд із актуальними викликами та проблемами, що постають перед даним предметом, на фоні крайнього традиційного формалізму, консервативності викладачів та недостатності матеріально-технічної оснащеності і забезпеченості, досі зберігається яскраво виражена гендерна упередженість як освітян, командного та викладацького складу цієї дисципліни, так і авторів навчальних планів, програм та підручників. Досі, при викладанні цього предмету, зберігається законодавча та особистісна налаштованість на необхідності роздільного навчан-

ня за статевим принципом. Ролі та призначення кожної статі у процесі навчання здійснюється на фоні абсолютної патріархальної спрямованості навчальних підручників, та в умовах тотального превалювання гендерних стереотипів.

Вказані проблеми вкрай негативно відображаються результатах, що зумовлює необхідність застосування гендерних пріоритетів, як умови інтеграції України у європейську систему освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На основі аналізу психолого-педагогічних та гендерологічних джерел виявлено, що дослідження педагогічних проблем під час вивчення предмету «Захист Вітчизни» у старших класах здійснюється у наступних аспектах: соціально-філософське осмислення проблем військово-патріотичної підготовки молоді (Н. Волошина); організація психологічних умов формування патріотичної свідомості підростаючого покоління (О. Боровик); формування військово-патріотичної готовності учнівської молоді до усвідомленого обов'язку захисту Вітчизни (Б. Мисак); інтеграція військово-козацьких традицій у процес допризовної підготовки учнівської молоді (О. Кириченко); концептуальне осмислення сучасного змісту військово-патріотичного виховання при вивченні предмета «Захист Вітчизни» в сучасній школі (О. Гаврилюк) та інші. Важливими для нашого дослідження являються роботи вітчизняних теоретиків з проблем середньої освіти дівчат (Г. Лактіонова, М. Поліщук, О. Луценко) та прикладів проведеного гендерного аналізу навчальної літератури для школярів (С. Вихор, О. Кікінежді, О. Марущенко). Однак, зазначимо, що на сьогодні відсутні дослідження проблеми військово-па-

тріотичної підготовки дівчат та спроб застосування гендерного підходу в процесі вивчення дисципліни «Захист Вітчизни» з наступною інтеграцією дівчат у навчально-виховний процес дисципліни, а також вибору хлопцями програми «Основи медичних знань» для дівчат.

Об'єкт дослідження – гендерний підхід на уроках «Захисту Вітчизни».

Предмет дослідження – особливості змісту, умови проектування та реалізація гендерного підходу в дисципліні «Захист Вітчизни».

Методи дослідження:

Для вирішення поставлених завдань нами були використані такі методи дослідження:

- **аналітичні:** аналіз нормативних документів, що регламентують викладання предмету «Захист Вітчизни», діяльність командного та викладацького складу по роботі з учнями та ученицями, керівників підрозділів службово-бойової підготовки, викладачів освітніх установ; мета-аналіз (кабінетне дослідження) та збір якісної емпіричної інформації; аналіз змісту та форм виховання учнів та учениць в школах допризовної підготовки та освітніх установах Міністерства освіти і науки України;
- **діагностичні:** експертні оцінки, бесіди із командним, викладацьким складом освітніх установ, вчителів предмету «Захист Вітчизни», суддів Всеукраїнських військово-патріотичних ігор «Джура» («Сокіл»), системний аналіз, узагальнення та статистично-математичні методи обробки емпіричних даних;

Виклад основного матеріалу. Виховна складова у сучасній українській системі освіти спрямована на форму-

вання «справжніх» чоловіків та жінок у відповідності до представлених у суспільстві гендерних стереотипів.

В цьому аспекті необхідно зупинитися на предметі «Захист Вітчизни», який входить до інваріантної складової Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів III ступеня [20].

Даний навчальний предмет, на фоні законодавчо визначеної роздільності вивчення за статевою ознакою (у 10 та 11 класах – дівчата та хлопці навчаються разом, а у 9 класі – спільно, у формі факультативу) [14] називається, в обох випадках, «Захист Вітчизни», проте щодо дівчат він звучить з конкретизованим уточненням, як ««Основи медичних знань» для дівчат». Цікаво, що ті хлопці, які за релігійними переконаннями, чи у зв'язку із станом здоров'я є такими, що не можуть відвідувати предмет для хлопців чи є звільненими від вивчення початкових основ військової підготовки, а також із власної ініціативи, повинні вивчати предмет за програмою дівчат.

У Листі Міністерства № 1/9-343 від 01.07.2014 згадується і існуюча можливість дівчат щодо їхнього навчання у групах для юнаків, щоправда наголошується на винятковості та бюрократизмі такої процедури: «Як виняток, дівчата можуть навчатися за програмою для групи юнаків, за умови їх бажання, згоди батьків та відповідно до рішення педагогічної ради навчального закладу» [13, с. 116]. Саме цей аспект розглядається і в учнівському середовищі, і командним та викладацьким складом з позицій гендерних стереотипів, щодо невідповідності такого роду ситуації «прийнятим» нормам та якостям поведінки чоловіків і жінок [6]. Це яскраво демонструє назва предмету, уточнено адресована дівчатам - ««Основи медичних знань»

для дівчат», відображаючи, у повній мірі представлення про жіночу роль та виступаючи дочірнім до «основного» предмету, який вивчають хлопці – «Захист Вітчизни», закріпленого законодавством.

Поділ класів здійснюється відповідно до ще прийнятих 20.02.2002 р. наказів Міністерства освіти і науки України № 128 та зареєстрованих у Міністерстві юстиції України від 6.03.2002 р. №229/6517 т.зв. «Нормативів наповнюваності груп дошкільних навчальних закладів (ясел-садків) компенсуючого типу, класів спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів), груп подовженого дня і виховних груп загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів та Порядку поділу класів на групи при вивченні окремих предметів у загальноосвітніх навчальних закладах» [5].

Цікаво, що у діючому застарілому Наказі з 2002 р. і до сьогодні відсутнє згадування предмету «Захист Вітчизни», а присутня лише норма «При проведенні уроків з основ здоров'я та фізичної культури з кількістю більше 27, але не менше 8 учнів у 10-12-му класах (окремо для хлопців і дівчат)» [21], якою користуються при вивченні предмету «Захист Вітчизни».

Згадується цей предмет у т.зв. листі-роз'ясненні Міністерства освіти і науки України від 09.10.2002 № 1/9-444 у застарілій редакції та доцільності поділу за статтю: «Міністерство освіти і науки на численні запити щодо поділу класів на групи при здійсненні допризовної підготовки учнів-юнаків та медично-санітарної підготовки учениць роз'яснює. Допризовна підготовка учнів-юнаків та медично-санітарна підготовка учениць у 10 і 11-му класах здійснюється за різними навчальними програмами окремо з юнаками та дівчатами по 1 годині на тиждень» [14].

Зазначимо, що «допризовна підготовка учнів-юнаків» та «медично-санітарна підготовка учениць» є застарілим радянським терміном, а на їх зміну сьогодні прийшла правонаступниця – дисципліна «Захист Вітчизни».

Станом на 2015-2016 навчальні роки уроки проводяться відповідно до календарного плану по 1,5 години на тиждень у 10, 11 класах та 1 годині у 9 класі [7], [8].

Аналіз планів та підручників [4], [27] демонструє, що основною метою предмета «Захист Вітчизни» (для дівчат) являється підготовка до соціальної ролі лише обслуговуючого персоналу у питаннях «Захисту Вітчизни»:

«Метою предмета «Захист Вітчизни» є виховання здорової, гармонійно розвиненої молодої людини – *громадянина* України [...], зобов'язані піклуватися про своє здоров'я та здоров'я дітей і т.д.» [17, С. 3-4].

Крім того, наголошується на першочерговості національної безпеки (прерогативи хлопців), а незначна згадка про необхідність здоров'я населення (тобто компетенції дівчат) зумовлена його погіршенням через «виходу з-під контролю» процесів виховання та депопуляції [17, С. 3-4].

У той же час, мета предмету «Захист Вітчизни» [3], [4] для хлопців сформульована як: «розвиток особистості учнів, формування їх готовності до захисту Вітчизни [...] формування почуття патріотичної свідомості та національної гідності» [13, с.115].

Результати контент-аналізу навчальної програми і проектів навчальних програм «Захисту Вітчизни» [18], на фоні патріархатного змісту та існуючого гендерного дисбалансу щодо гендерної репрезентації (хлопці представлені в 4 рази частіше), засвідчили існування значної подібності із планами 20-річної давності [5] та переклика-

ються із програмами 90-х років курсу «Обов'язкова підготовка громадян до служби», що викладався у Російській Федерації в 90-х роках [22], [23]. В свою чергу останній бере свої витоки із «початкової військової підготовки» (пвп), що викладалася в СРСР, що, правда, в останньому, «пвп» вчили дівчата [2].

На сьогодні, у відповідності до Державного стандарту предмет «Захист Вітчизни» вивчається хлопцями за трьома основними змістовими лініями:

- основи військової справи та військово-патріотичне виховання;
- основи попередження і захисту у надзвичайних ситуаціях;
- основи медичних знань, надання першої допомоги [13, с. 115].

Дівчата допущені лише до вивчення останньої змістовної лінії. Крім того, існує проблема можливості зміни хлопцями своєї основної навчальної програми на «Основи медичних знань», причиною якої може бути лише релігійна позиція старшокласника.

Говорячи про впровадження гендерної складової на уроках «Захисту Вітчизни» необхідно зупинитися на констатації суті гендерного підходу в освітньому процесі. Штильова Л.В. однією з перших зауважила, що термін «гендерний підхід» передбачає методологічний рівень розуміння проблем. За її визначенням, гендерний підхід – це певна деконструкція усталених обмежень у культурі, які визначають розвиток потенціалу особистості, поєднуючись із статевим фактором, та наступним створенням умов для максимальної самореалізації та розкриття здібностей осіб обох статей в процесі педагогічної взаємодії [29, с.209].

У Словнику гендерних термінів, під даною дефініцією розуміється гармонізація взаємин чоловіків і жінок у суспільстві, яка немислима без реаль-

ного прагнення соціуму до вирівнювання їх статусів [28].

Словник «Сучасне гендерне мислення» трактує дефініцію під кутом планування гендерних стратегій та гендерного аналізу наслідків їх впливу на чоловіків та жінок, розглядаючи їх не ізольовано один від одного, а в системі динамічних взаємовідносин, що склалися у суспільстві.

Виступаючи своєрідним результатом соціального замовлення суспільства у відповідь на нові виклики, які принесли з собою Революція Гідності та збройний конфлікт 2014-2015 рр., саме гендерний підхід постає новим фактором модернізаційних реконструкцій співжиття статей, насамперед, в освіті [19, С.17], що характеризується системністю та комплексністю із певними структурними елементами.

На думку Вихор С. Т. гендерний підхід в освіті повинен передбачати такі його основні компоненти: «відсутність орієнтації на «особливе призначення» чоловіка чи жінки; заохочення видів діяльності, що відповідають інтересам особистості; пом'якшення гендерних стереотипів; урахування соціально-статевих відмінностей» [1, с. 55].

Разом з тим, науковці [9], [15], обумовлюючи актуальність впровадження гендерного підходу в освіту, трактують сучасний освітній процес у площині т.зв. статево-рольового підходу, який визначає традиційні напрямки педагогічного процесу на роль та призначення хлопців і дівчат у соціумі.

Даний підхід особливо яскраво спостерігається на уроках «Захисту Вітчизни», виявляючи свою специфічність. Вона полягає у чіткій поляризації продиктованих суспільством функцій майбутніх чоловіків та жінок, вираженні ієрархії соціостатевих ролей, де хлопці повинні займати більш

значущу соціальну позицію (захист Вітчизни, патріотизм, право на захист та владу тощо), а позиція дівчат – як обслуговуючої та підлеглої («помічник» та «відновлювач» чоловічих сил, його обслуговування тощо).

Саме гендерний підхід повинен розширити життєвий простір обох статей з реально рівним доступом до вивчення обох дисциплін («Основ медичної підготовки» та «Захисту Вітчизни») задля розвитку особистісних здібностей та максимального розкриття потенціалу кожного учня та учениці у процесі вивчення даних дисциплін. Цей процес повинен відбуватися на фоні оволодіння гендерною чутливістю викладацьким та командним складом дисципліни «Захисту Вітчизни»; оперуванням методикою гендерного підходу до процесів соціалізації хлопців та дівчат під час викладання основ початкової військової підготовки [12, С.8], вивільненням патріархального мислення командного та викладацького складу предмету «Захисту Вітчизни» від статево-рольових стереотипів та запобіганням ситуацій соціальної стигматизації за статевою ознакою.

Особливим пунктом під час запровадження рівних можливостей статей у питаннях їх самореалізації на уроках «Захист Вітчизни» повинна стати масштабна просвітницька діяльність у напрямку спростувань існуючих груп гендерних стереотипів, формуючи, таким чином, особливо новий тип мислення патріота/патріотки своєї Вітчизни з розвиненим відчуттям чутливості до різного роду відмінностей (статевих, вікових тощо). Для реалізації даного пункту необхідно звернутися до забутих прикладів історіографії в питаннях участі жінок у житті держави, захисту своєї землі, самопожертви, тобто перегляду традиційної «публічної історії». Тому необхідно «вписати»

жінок в історію війська де б ці приклади ретранслювались не тільки під час викладання «Захисту Вітчизни», а й у зміст інших дисциплін та заходів патріотичного спрямування в освітніх закладах. У процесі реалізації гендерного підходу важливо, щоб на фоні емансипації жінки, відбувався «діалог статей» [24, с.26] та не було тотального превалювання одної з них.

Приклад таких історіографічних розвідок були оприлюднені авторським колективом у праці [26]. Констатуємо, що при наявному забутті жінки в історії, сьогодні необхідно запобігти і новій спробі нівелювання ролі та значення жіночого чинника в революційних подіях та питаннях захисту Вітчизни під час проведення антитерористичної операції в 2014-2015 рр., що є умовою формування високої патріотичної свідомості при новому ставленні до історії, культури згідно прийнятої «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» від 16.06. 2015 р. [10, С.8].

Крім того, вагомий вплив на формування старшокласників, відповідно до цілей суспільства, здійснює «прихований навчальний план». Саме «прихований навчальний план» нав'язує хлопцям та дівчатам відповідну соціальну роль через конструювання, як безпосередніми уроками, так і неявними формами навчально-виховного процесу (т.зв. «метауроками») традиційних гендерних стереотипів та упереджень, підтримуючи відповідний гендерний дисбаланс [19, с. 477].

Тому необхідно визнати, що вивчення предмету «Захист Вітчизни» є відлунням статево-рольової виховної теорії, де і далі відбувається традиційна (патріархатна) соціалізація, яка будується на жорсткому соціостатевому конструюванні світу, де чоловіче – домінуюче, жіноче – другорядне.

Крім того, нівелюється сама військово-патріотична та первинна військова підготовка, оскільки законодавчо питання захисту Вітчизни, патріотизму, прийняття рішень тощо отримують тільки хлопці.

У той же час, було б абсолютно невірно вважати, що учнівська молодь проявляє цілковиту конформну поведінку, погоджуючись на виконання тієї соціальної ролі, яку законодавство та суспільні стереотипи накладають на неї у межах викладання дисципліни хлопцям чи дівчатам.

Так, в 2015 році, через передбачене законодавством суперечливе право обирати дівчатам програму хлопців [13, с. 116], близько третини учениць з третини бажаючих зуміли побороти суспільне клеймо та бюрократичну тяганину [16], маючи можливість опановувати «Захист Вітчизни для юнаків», який, по своїй структурі та суті, передбачений для хлопців. Проте навіть в цьому випадку здебільшого зберігається роздільність навчання – з таких дівчат формуються окремі взводи з різних шкіл за статевим принципом. Це, в свою чергу, призводить до певних проблем у процесі опанування дівчатами цього предмету:

- відсутністю сучасного методологічного інструментарію по навчанню та вихованню дівчат в умовах патріархальної дисципліни «Захист Вітчизни»;
- деіндивідуалізацією особистості дівчат у зв'язку із жорсткою нормативністю в питаннях дотримання військової форми одягу, комунікації;
- необхідністю у формуванні нормативно-регламентованого стилю поведінки в умовах військового середовища, що передбачає копіювання усіх сторін життя та процесів регламентованої вій-

ськової субординації, чоловічих «правил гри» у проектуванні та прийнятті рішень, з наступною реалізацією їх в життя;

- наявністю особливого типу вербального спілкування, що заснований на патріархально спрямованій військовій термінології згідно Військових Статутів Збройних Сил України («Так точно», «Ніяк ні», «Дозвольте звернутись», «Винуватий», «Курсант (!) (*прізвище*) за Вашим наказом прибув», «Захисник Вітчизни» і т.д.).
- особистісної нетерпимості викладачів та командирів з однієї сторони, та юнацького колективу з іншої до присутності жінки у «традиційній» чоловічій сфері – захисту Вітчизни.
- патріархально-стереотипним мисленням щодо місця і ролі жінки у військових формаціях: «окраса колективу», «не жіноча справа» тощо.

Необхідно визнати, що не завжди під час вивчення «Захисту Вітчизни» дівчата можуть себе реалізувати нарівні з хлопцями через нерівнозначність фізіологічних та фізичних можливостей (наприклад, «Фізична підготовка»). В цьому випадку необхідно враховувати відмінності між учнями (під час навчання дисципліни – курсантами) різних статей. Насамперед, за будовою тіла. Так, за даними науки, чоловіки на 8% міцніші та на 7% вищі за статуру. Довжина жіночого тіла на 10 см є меншою чоловічого, зростання ж становить 93% від зростання чоловіків. М'язова тканина дівчат складає 32-35% від загальної маси тіла, натомість чоловіків - 40% [25, с. 16-19]. Звичайно, все це впливає на зниження працездатності, витривалості, нездатності освоїти

повною мірою деякі предмети. Та все ж, в умовах вже вищих військових навчальних закладів дівчатами освоєні практично всі види занять, включно з фізичною підготовкою, і початкова військова підготовка в середній школі, в такому випадку, стала б першим кроком на шляху до успішної професіоналізації та реалізації можливостей дівчатами в умовах вже військового вишу.

Тому, на відміну від статево-рольового підходу, заснованого на сформованих стереотипах, гендерний підхід врахує особистісні можливості і здібності кожного, а не статеву приналежність. Використання гендерного підходу, при організації навчально-виховного процесу взводів з дівчатами, дозволить більш гнучко, з урахуванням особливостей учениць та учнів організувати процес викладання та вивчення «Захисту Вітчизни».

Він повинен бути врахований на макрорівні (у вигляді законодавчо обґрунтованої системи викладання предмету «Захисту Вітчизни» для обох статей, обґрунтовуючи практичну недоцільність та архаїстичність роздільного навчання, і на мікрорівні (орієнтацію на нейтралізацію та пом'якшення відмінностей між статями під час навчального процесу у ході вивчення «Захисту Вітчизни») [11].

Тому гендерний підхід у питаннях навчання і виховання хлопців та дівчат, під час вивчення предмету «Захисту Вітчизни», повинен дозволити «відійти» від усталених традиційних міркувань щодо «мужності» та «жіночності», які осмислюються конструктами індивіда та культури. Використання гендерного підходу під час вивчення предмету «Захист Вітчизни» надасть можливість відійти від традиційних гендерних стереотипів, які на уроках «Захисту Вітчизни» ретран-

сплюються особливо яскраво.

Практична реалізація гендерного підходу обумовлена запитом суспільства на виховання особистості, яка здатна з готовністю реагувати на нові умови та виклики української дійсності, принесені збройним конфліктом на Сході країни та наявною постійною військовою загрозою з боку Росії. Для цього необхідно інтегрувати результати гендерних досліджень як в роботу загальноосвітніх закладів, так і здійс-

нення просвітницької роботи з командно-викладацьким складом.

Перспективами розвитку наукових досліджень є розробка та інтеграція гендерної складової під час викладання предмету «Захист Вітчизни» у 9-11 класах, що дозволить відійти від традиційного статево-рольового трактування про поняття «мужності» та «жіночності», які є конструктами індивіда та культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вихор С. Т. Гендерне виховання учнів старшого підліткового та раннього юнацького віку: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / С. Т. Вихор. – Тернопіль, 2006. – 264 с.
2. Допризывная подготовка в СССР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://ciwar.ru/armiya-20-vek/sovetskaya-armiya-1970-1990/doprizyupnaya-podgotovka-v-sssr/>. – Назва з екрану.
3. Захист Вітчизни. 10 клас (рівень стандарту), авт. Пашико К. О., Герасимов І. М., Щирба І. П., Фуко М. М., вид. «Астон», 2010;
4. Захист Вітчизни. 11 клас (рівень стандарту, академічний, профільний-для хлопців), авт. Пашико К. О., Герасимов І. М., Щирба І. П., Фуко М. М., вид. «Астон», 2011;
5. Інструктивно-методичний лист про основи захисту Вітчизни у 2004/05 навчальному році [Текст] // Фізичне виховання в школі. – 2004. – №3. – С.6-7.
6. Калабихина І. Методология гендерного анализа / И. Калабихина// Феминизм и гендерные исследования. Хрестоматия. Под общ. ред. В. И. Успенской. – Тверь, 1999. – С. 23–31.
7. Календарне планування “Захист Вітчизни, навчання дівчат, 1,5 годин на тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.docme.ru/doc/1088587/kalendarne-planuvannya--zahist-v%D1%96tchizni---navchannya-d%D1%96vchat-....> – Назва з екрану.
8. Календарне планування “Захист Вітчизни, навчання юнаків, 1,5 годин на тиждень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.docme.ru/doc/1088992/kalendarne-planuvannya--zahist-v%D1%96tchizni---navchannya-yunak%D1%96v-....> – Назва з екрану.
9. Клецина І. Гендерна ідентичність і права людини: психологічний аспект. // Гендерна педагогіка: Хрестоматія. / За ред. В. Гайдено. Суми, 2006.
10. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 16. 06. 2015 р. № 641
11. Костикова И., Митрофанова А., Пулина Н., Градскова Ю. Перспективы гендерного образования в России: взгляд педагога // Высшее образование в России. - 2001. - №2. - С.105-112.

12. Кравець В. П. Гендерна педагогіка. Навчальний посібник. – Тернопіль: Джура, 2003. – 406 с.
13. Лист Міністерства № 1/9-343 від 01.07.2014 «Про організацію навчально-виховного процесу у загальноосвітніх навчальних закладів і вивчення базових дисциплін в основній школі».
14. Лист-роз'яснення Міністерства освіти і науки України від 09.10.2002 № 1/9-444. Режим перегляду: metodist.ucoz.com/povqa/2014-2015/doc/zv_rozpodil.doc
15. Луценко О. А. Гендерна освіта й педагогіка // Основи теорії гендеру. К., 2004. С. 476–583.
16. Матат, Д.Д. “Захист Вітчизни”: для “альтернативників” іншої програми не буде [проект навчальної програми] / Д. Д. Матат // Фізичне виховання в рідній школі: науково-метод. журнал. К., - 2015, - N 3, С.35.
17. Міненко, М. І. Захист Вітчизни. (Основи медичних знань): підручник для 10 кл. загальноосвітніх навч. закл. Рівень стандарту. [Електронний ресурс] / М. І. Міненко . – Харків : Б.В., 2010.
18. Міністерство освіти і науки України. Навчальна програма “Захист Вітчизни: 10-11 кл. / проект// Фізичне виховання в рідній школі - наук.-метод. журрнал. - К., 2015. - №1. - с.2-25.
19. Основи теорії гендеру : навчальний посібник. – К. : «К.І.С.», 2004. – 536 с.
20. Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 27.08.2010 № 834». Наказ Міністерства № 657 від 29.05.2014
21. Про затвердження Нормативів наповнюваності груп дошкільних навчальних закладів (ясел-садків) компенсуючого типу, класів спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів), груп подовженого дня і виховних груп загальноосвітніх навчальних закладів усіх типів та Порядку поділу класів на групи при вивченні окремих предметів у загальноосвітніх навчальних закладах.
22. Програма курсу обязательная подготовка граждан к военной службе// Физическая культура в школе. - 1995. - №2 - С. 77-80.
23. Програма курсу обязательная подготовка граждан к военной службе// Физическая культура в школе. - 1995. - №2 - С. 77-80.
24. Пушкарева, Н.Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы в си-стеме исторических наук / Н.Л. Пушкарева // Женщина. Гендер. Культура. – М:МЦГИ, 1999. – С. 15–34.
25. Сологузов Е. Б. Физиологические основы спортивной тренировки женщин: лекция. Л.: ГДОИФК им. П. Ф. Лесгафта, 1987. С. 16-19.
26. Топоренко О.Ю. Жінка в епоху козацтва: актуальність та перспективи викладу // Гендерна політика міст : історія і сучасність : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 6 – 7 жовтня 2015 р. / [редкол.: Н. В. Бібік, Г. Г. Фесенко, З. О. Першай та ін.]; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. – Вип. 5. – С. 291-295.
27. Фука М.М. Основи медико-санітарної підготовки. Посібник для вчителя. 10 клас.– Тернопіль: Астон, 2006. – 160 с.
28. Хрисанова С. Ф. Словарь гендерных терминов. Гендерное просвещение для всех [Текст] / С. Ф. Хрисанова ; Міжнародний фонд “Панна”. - Х. : САБО-ЛТД,

2002. - 99 с. - (Серия "Драма Прекрасной Дамы : парадоксы современного равенства мужчин и женщин. Гендерный подход к известной проблеме")
29. Штылева Л. В. Фактор пола в образовании: гендерный подход и анализ / Л. В. Штылева. М.: ПЕР СЭ, 2008. - 316с.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Vikhor S. T. Genderne vikhovannya uchniv starshogo pidlitkovogo ta rannogo yunatskogo viku: dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.07 / S. T. Vikhor. - Ternopil. 2006. - 264 s.
2. Doprizyvnaya podgotovka v SSSR [Elektronniy resurs]. - Rezhim dostupu : URL: <http://ciwar.ru/armiya-20-vek/sovetskaya-armiya-1970-1990/doprizyvnaya-podgotovka-v-sssr/>. - Nazva z ekranu.
3. Zakhist Vitchizni. 10 klas (riven standartu). avt. Pashko K. O., Gerasimov I. M., Shchirba I. P., Fuko M. M., vid. «Aston». 2010;
4. Zakhist Vitchizni. 11 klas (riven standartu. akademichniy. profilniy-dlya khloptiv). avt. Pashko K. O., Gerasimov I. M., Shchirba I. P., Fuko M. M., vid. «Aston». 2011;
5. Instruktivno-metodichniy list pro osnovi zakhistu Vitchizni u 2004/05 navchalnomu rotsi [Tekst] // Fizichne vikhovannya v shkoli. - 2004. - №3. - S.6-7.
6. Kalabikhina I. Metodologiya gendernogo analiza / I. Kalabikhina// Feminizm i gendernyye issledovaniya. Khrestomatiya. Pod obshch. red. V. I. Uspenskooy. - Tver. 1999. - S. 23-31.
7. Kalendarne planuvannya "Zakhist Vitchizni. navchannya divchat. 1.5 godin na tizhden [Elektronniy resurs]. - Rezhim dostupu : URL : <http://www.docme.ru/doc/1088587/kalendarne-planuvannya--zahist-v%D1%96tchizni---navchannya-d%D1%96vchat-....> - Nazva z ekranu.
8. Kalendarne planuvannya "Zakhist Vitchizni. navchannya yunakiv. 1.5 godin na tizhden [Elektronniy resurs]. - Rezhim dostupu : URL : <http://www.docme.ru/doc/1088992/kalendarne-planuvannya--zahist-v%D1%96tchizni---navchannya-yunak%D1%96v-....> - Nazva z ekranu.
9. Kletsina I. Genderna identichnist i prava lyudini: psikhologichniy aspekt. // Genderna pedagogika: Khrestomatiya. / Za red. V. Gaydenko. Sumi. 2006.
10. Kontseptsiya natsionalno-patriotichnogo vikhovannya ditey ta molodi dodatok do nakazu Ministerstva osviti i nauki Ukraïni vid 16. 06. 2015 r. № 641
11. Kostikova I., Mitrofanova A., Pulina N., Gradska Yu. Perspektivy gendernogo obrazovaniya v Rossii: vzglyad pedagoga // Vyssheye obrazovaniye v Rossii. - 2001. - №2. - S.105-112.
12. Kravets V. P. Genderna pedagogika. Navchalniy posibnik. - Ternopil: Dzhura. 2003. - 406 s.
13. List Ministerstva № 1/9-343 vid 01.07.2014 «Pro organizatsiyu navchalno-vikhovnogo protsesu u zagalnoosvitnikh navchalnikh zakladiv i vivchennyya bazovikh distsiplin v osnovniy shkoli».
14. List-roz'yasnennyya Ministerstva osviti i nauki Ukraïni vid 09.10.2002 № 1/9-444. Rezhim pereglyadu: metodist.ucoz.com/nova/2014-2015/doc/zv_rozpodil.doc

15. Lutsenko O. A. *Tenderna osvita y pedagogika // Osnovi teorii tenderu*. K., 2004. S. 476–583.
16. Matat. D.D. "Zakhist Vitchizni": dlya "alternativnikiv" inshoi programi ne bude [proyekt navchalnoi programi] / D. D. Matat // *Fizichne vikhovannya v ridniy shkoli: naukovu-metod. zhurnal*. K., - 2015. - N 3. S.35.
17. Minenko. M. I. *Zakhist Vitchizni. (Osnovi medichnikh znan): pidruchnik dlya 10 kl. zagalnoosvitnikh navch. zakl. Riven standartu. [Elektronniy resurs] / M. I. Minenko . - Kharkiv : B.v., 2010.*
18. *Ministerstvo osviti i nauki Ukraïni. Navchalna programa "Zakhist Vitchizni: 10-11 kl. / proyekt// Fizichne vikhovannya v ridniy shkoli - nauk.-metod. zhurnal. - K., 2015. - №1. - s.2-25.*
19. *Osnovi teorii genderu : navchalniy posibnik. - K. : «K.I.S.», 2004. - 536 s.*
20. *Pro vnesennya zmin do nakazu Ministerstva osviti i nauki Ukraïni vid 27.08.2010 № 834». Nakaz Ministerstva № 657 vid 29.05.2014*
21. *Pro zatverdzhennya Normativiv napovnyuvanosti grup doshkilnikh navchalnikh zakladiv (yasel-sadkiv) kompensuyuchogo tipu. klasiv spetsialnikh zagalnoosvitnikh shkil (shkil-internativ). grup podovzhenogo dnya i vikhovnikh grup zagalnoosvitnikh navchalnikh zakladiv usikh tipiv ta Poryadku podilu klasiv na grupi pri vivchenni okremikh predmetiv u zagalnoosvitnikh navchalnikh zakladakh.*
22. *Programa kursa obyazatel'naya podgotovka grazhdan k voyennoy sluzhbe// Fizicheskaya kultura v shkole. - 1995. - №2 - S. 77-80.*
23. *Programa kursa obyazatel'naya podgotovka grazhdan k voyennoy sluzhbe// Fizicheskaya kultura v shkole. - 1995. - №2 - S. 77-80.*
24. *Pushkareva. N.L. Gendernyye issledovaniya: rozhdeniye. stanovleniye. metody i perspektivy v si-steme istoricheskikh nauk / N.L. Pushkareva // Zhenshchina. Gender. Kultura. - M:MTsGI. 1999. - S. 15–34.*
25. *Sologubov E. B.Fiziologicheskiye osnovy sportivnoy trenirovki zhenshchin: lektsiya. L.: GDOIFK im. P. F. Lesgafta. 1987. S. 16-19.*
26. *Toporenko O.Yu. Zhinka v epokhu kozatstva: aktualnist ta perspektivi vikladu // Genderna politika mist : istoriya i suchasnist : materialy IV mizhnar. nauk.-prakt. konf., Kharkiv. 6 – 7 zhovtnya 2015 r. / [redkol.: N. V. Bibik. G. G. Fesenko. Z. O. Pershay ta in.] ; Kharkiv. nats. un-t misk. gosp-va im. O. M. Beketova. - Kharkiv: KhNUMG im. O. M. Beketova. 2015. - Vip. 5. - S. 291-295.*
27. *Fuka M.M. Osnovi mediko-sanitarnoï pidgotovki. Posibnik dlya vchitelya. 10 klas.- Ternopil: Aston. 2006. - 160 s.*
28. *Khrisanova S. F. Slovar gendernykh terminov. Gendernoye prosveshcheniye dlya vsekh [Tekst] / S. F. Khrisanova ; Mizhnarodniy fond "Panna". - Kh. : SABO-LTD. 2002. - 99 s. - (Seriya "Drama Prekrasnoy Damy : paradoksy sovremennogo ravenstva muzhchin i zhenshchin. Gendernyy podkhod k izvestnoy probleme")*
29. *Shtyleva L. V. Faktor pola v obrazovanii: gendernyy podkhod i analiz / L. V. Shtyleva. M.: PER SE. 2008. - 316s.*